

Василь Деревінський

професор, доктор історичних наук, професор Київського національного університету будівництва і архітектури

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ ЦІННОСТІ І ПЦУ: ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ

«Ми створили Італію, тепер ми повинні створити італійців», – сказав в час постання нової держави письменник і політик Массімо д’Аджельйо. Тобто, витворити спільну ідентичність – усвідомлену членами спільноти неповторну унікальність.

Подібне можна сьогодні сказати стосовно утвореної Православної церкви України (ПЦУ). Адже з відродженням церкви важливо відродити в ній українські сенси і символи, які визначатимуть її траєкторію розвитку. Забезпечуть повноту її суб’єктності в суспільних процесах національної самоідентифікації та консолідації. Як наголошено в «Десяти тезах для Православної церкви України», підготовлених групою мирян і священників, перед ПЦУ «відкривається епоха нових ризиків і можливостей. Церква має провіденційне покликання і, як дар, спроможність пережити відродження, стати всім для всіх, сіллю для світу» або задовольнятися тим, що має¹.

Розпочаті керівництвом ПЦУ заходи з розбудови Церкви

¹ 10 тез для Православної Церкви України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/.

вселяють надії на те, що в Україні з'явиться соборна православна церква – основана на прадавніх українських духовних цінностях та спрямована на побудову згуртованого модерного українського суспільства. Предстоятель Православної церкви України, Митрополит Епіфаній заявляє, що ПЦУ «буде більше змінюватися, реформуватися і робити все задля того, щоб бути духовно корисною кожному українцеві»².

Першочергову увагу у цьому процесі необхідно звернути на вдосконалення мови Церкви, якою проповідуються і доносяться до вірян сенси духовного життя. Мова, а саме рідна мова, на переконання Івана Огієнка (Митрополита Іларіона), людини, яка відроджувала українську церкву на початку ХХ століття, є душею Церкви, що оживляє всю Церкву, єднає вірних з Богом, допомагає їм у Богопізнанні і є шляхом до Бога³. «Людина не повинна звикати, – вважає перекладач сакральних текстів С. Аверінцев, – до можливості сказати перед Богом і Богові щось, що сама не розуміє і за що не може взяти на себе цілковитої відповідальності. Тоді молитва перетворюється на просте вичитування ніби й не зовсім від власного імені... це страшно»⁴. Святий апостол Павло писав: «Коли я молюся чужою мовою, то молитися дух мій, а мій розум без плоду... В церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших на-

² Епіфаній розповів, як ПЦУ працює над уніфікацією церковних традицій і повертає «вкрадені» Росією. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-epifanij-cerkovna-tradycja/31221692.html/>

³ Іларіон (І. Огієнко) Хвалімо Бога українською мовою! / Вид. третє доп. і перероблене. Вінніпег: Видавництво «Віра й Культура», 1962. С. 3.

⁴ Аверинцев С.С. О языке Церкви. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Averincev/o-jazyke-tserkvi/

вчити, аніж десять тисяч слів чужою мовою»⁵. Митрополит Іларіон пишучи, що Церква є душею народу, а її мова є ключем до цієї душі, наголошував, що «коли церковна мова зрозуміла вірним, то цей ключ в руках Духовенства, коли ж ні – він далеко від них»⁶.

Мову Богослужіння найперше чує людина, яка зайшла до храму. Ці перші озвучені слова можуть бути визначальними або доленосним. Тому вони мають бути зрозумілими. Такою ж має бути мова релігійної літератури. Цей богословський стиль церковної літургії та письма може супроводжувати людину з самого дитинства, на відміну від інших стилів, таких як науковий чи діловий. Саме через це викладач Волинської православної богословської академії Міла Хоміч акцентує, що в «українській церкві твори богословського стилю (усіх жанрів) мають бути українськими з усіх точок зору: фонетики, словотворення, граматики, синтаксису, стилістики»⁷. Митрополит Іларіон ще на початку ХХ століття писав: «церква мусить пильно дбати, щоб усе, що виходить від неї, було описане зразковою літературною мовою. Це сильно збільшить її авторитет і прихильність читача до її видань»⁸. Тому він неодноразово в своїх чисельних мовознавчих творах зазначав, що «богослуж-

⁵ Біблія. Київ: Українське біблійне товариство, 2015. С. 1137 (1 кор 14: 14,19).

⁶ Іларіон (І. Огієнко) Хвалімо Бога українською мовою! / Вид. третє доп. і перероблене. Вінніпег: Видавництво «Віра й Культура», 1962. С. 4.

⁷ Хоміч М. Особливості богословського (конфесійного) стилю сучасної української літературної мови в богослужбовій практиці УПЦ КП. Волинський благовісник. 2017. № 5. С. 260.

⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон) Рідна мова / упоряд., авт. Передм. та комент. М. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2010. С. 57.

бовою мовою церкви мусить бути жива українська літературна мова»⁹. Під час перекладу релігійної літератури (зокрема Біблії), він орієнтуватися на закони української літературної мови, широко використовував її лексичний запас, фонетичні особливості та словотворчі можливості¹⁰.

Давньою мовою української церкви була перша українська літературна мова, тобто церковнослов'янська – створена Кирилом і Мефодієм для поширення християнства серед слов'ян. Вона відрізнялася від живої мови, якою спілкування тогочасні українці. Тому вона одразу зазнала впливу розмовної мови. Як стверджують лінгвісти, під час прочитання або переписування чи написання текстів все більше ставала відчутною «жива» українська вимова та збільшувалася кількість притаманних їй слів. Спільна для всіх слов'ян мова в Україні перетворилася на староукраїнську літературну мову, якою написані всі літературні пам'ятки XI-XVII століття¹¹. Староукраїнською мовою в Україні правились богослужіння від початку утворення Української православної церкви і до XVIII століття¹². Під впливом російських репресій староукраїнська літературна мова була

⁹ Бухало О. Огієнко: українізатор освіти та церкви, який змушував писати «в» Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42665391>.

¹⁰ Огульчанський Б. Розвиток української богословської термінології в літургійних і богословських текстах від епохи модерну до новітніх часів. URL: https://www.ruslang.ru/doc/church-slav/sjezd2018/2_Bogdan_Ogulchanskij.pdf; Коць Т.А. Сакральний стиль. URL: <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/reg/7-1.pdf>.

¹¹ Огієнко І. (митрополит Іларіон) Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2010. С. 310.

¹² Огієнко І. Українська церковна вимова. Холм: Свята Данилова гора, 1942. С. 4.

витіснена з церкви. На підтвердження цього можна навести факт, що ще в 1670 р. священник з Полтавщини Семен Могила відстоював право здійснювати богослужіння на «живій» українській мові. З відродженням церкви у 1920-х роках мовою богослужіння вже стала нова українська літературна мова, якою правиться і донині.

Зважаючи, що українська літературна мова, яка постала на розмовній «живій» мові спільноти була богослужбовою мовою Української православної церкви, тому і сьогодні не має бути по-іншому. На порядку денному, зокрема ПЦУ, має стояти питання, як свого часу писав Митрополит Іларіон, не в «українізації» церкви, бо вона була українською з прадавніх часів, а в її «розмосковлені»¹³.

Починаючи з 1990 року УПЦ КП, УГКЦ та УАПЦ здійснюють заходи щодо вироблення богословської лексики, провели низку наукових конференцій та семінарів.

У 2005 році представники УГКЦ видали «Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів», який запроваджений у вжиток УГКЦ. В Пораднику відбилася традиційна схильність греко-католицьких текстів до церковнослов'янізмів. Богдан Огульчанський пояснює це тим, що на початку ХХ століття в Центральній Україні «тренд був зменшувати залежність і від слов'яно-російської, і від інших (російської та польської) традицій... натомисть церковнослов'янізми для галицької традиції не сприймалися як щось інародне, а як своє власне, питоме»¹⁴.

¹³ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) Наша літературна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2011. С. 89.

¹⁴ Огульчанський Б. Розвиток української богословської термінології

Автори Порадника обґрунтовують наявність церковнослов'янської богословської термінології в ньому тим, дух вважають її «за органічну частину української мовної культури, оскільки століттями Русько-Українська церква вживала саме цю термінологію в своєму богословському мислені. Тому церковнослов'янськи, як правило, матимуть певну перевагу над модернішими (західними) інтернаціоналізмами чи народно-популярними формами»¹⁵.

Подібне трактування не враховує той факт, що з Х до XVIII ст. мова української православної церкви і українська літературна мова були тотожними. В греко-католицькій церкві старою літературною мовою користувалися ще в XIX ст. або й пізніше. Тому логічним є змінити мову Церкви відповідно до норм нової української літературної мови.

Зросійщений або змосковщений варіант церковнослов'янської мови продовжує вживатися під час богослужіння колишньою УПЦ МП, а нині, згідно з чинним законодавством, Російською православною церквою в Україні (РПЦвУ). Сьогоднішній її очільник вважає цю мову «рідною» в Україні і тим, хто хоче «заробити» на порятунок він порадив її вивчати¹⁶. На

в літургійних і богословських текстах від епохи модерну до новітніх часів. URL: https://www.ruslang.ru/doc/church-slav/sjezd2018/2_Bogdan_Ogulchanskij.pdf.

¹⁵ Термінологічно-православний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів. Львів: Видання Інституту богословської термінології та перекладів Українського Католицького Університету, 2005. С. 2.

¹⁶ Глава московської церкви в Україні виступив проти богослужін українською мовою. URL: <https://language-policy.info/2015/12/hlava-moskovskoj-i-tserkvy-v-ukrajini-vystupyv-proty-bohoslužhin-ukrajinskoju-movoyu/>.

думку мовознавця Ореста Ткаченка, позиція РПЦвУ мотивована не релігійними, а політичними причинами¹⁷. В контексті такої позиції першоієрарха виданий у середині 2021 року «Богословський термінологічно-правописний поради́ник» для студентів духовних навчальних закладів та викладачів недільних шкіл РПЦвУ.

В УПЦ КП не спромоглися були видати подібний Поради́ник. Хоча науковці давно висловлювались про незрілу необхідність такого довідника для Київського патріархату, де потрібно висвітити «тлумаченням термінів грецького чи давнього єврейського походження; показати проблемні випадки вживання слів, специфічні наголоси, синонімічні рядки тощо»¹⁸. Крім того, праці Видавничого відділу УПЦ КП характеризувалася такими, в яких було «не завжди виправдане захарашення мови старослов'янізмами («присноблаженну», «богоглаголивих апостолів», «по сні нічним», «у святих дивний сий»)), що призводило до недосконалості змісту тексту¹⁹. Тобто, відроджена у 1990-х роках Українська православна церква відійшли від позицій попередниці, що діяла в Україні у 1920-х роках, а після ліквідації радянським режимом – в діаспорі. Тобто «тренду віддалення від слов'янізмів та росіянізмів»²⁰.

¹⁷ Ткаченко О. Соціолінгвістична класифікація мов у її слов'янській специфіці і динаміці. Мовознавство. 2003. № 2-3. С. 8-9.

¹⁸ Хоміч М. Особливості богословського (конфесійного) стилю сучасної української літературної мови в богослужбовій практиці УПЦ КП. Волинський благовісник. 2017. № 5. С. 259–260.

¹⁹ Іваннікова Л. Богослужбова мова. URL:<https://pokrovska.org.ua/content/bogosluzhbova-mova>.

²⁰ Огульчанський Б. Розвиток української богословської термінології в літургійних і богословських текстах від епохи модерну до новітніх

Ймовірно зміна акцентів в УПЦ КПу 1990-х – на початку 2000 років пов’язана з позицією предстоятеля УПЦ КП, Патріарха Філарета. В його перекладі Біблії використано велику кількість слов’янізмів, таких як: благодтвореніє, благочестіє тощо. Що цікаво, цей переклад виконаний не з оригінальних текстів, а з синодального російського перекладу другої половини XIX століття. Тобто маємо переклад зроблений з перекладу. Новий Заповіт був виданий Філаретом ще у 1988 році, а весь текст Біблії у 2004 році.

Митрополит Київський і всієї України Епіфаній заявляє про важливість української мови як мови Церкви і про те, що в ПЦУ є «фахівці, які займаються розробленням богословських книг щоб усе уніфікувати»²¹. Свого часу чинний нині речник Київської митрополії ПЦУ, голова Синодальної Богословсько-літургійної комісії, архієпископ Євстратій Зоря говорив, що «перекладацька діяльність є вимогою життя церкви і богословське помісне утвердження української Церкви неможливе без підтвердження власної богословської термінології, яка є основою для подальшого розвитку як богословських текстів, перекладних і новостворених, так і всього корпусу богословської літератури»²².

Щодо важливості для ПЦУ «якісного перекладу богословських текстів українською мовою та богослужіння, яке про-

часів. URL: https://www.ruslang.ru/doc/church-slav/sjezd2018/2_Bogdan_Ogulchanskij.pdf.

²¹ Митрополит Епіфаній. У нашій Церкві молитва лунає найперше українською мовою. URL: <https://twitter.com/Epifaniy/status/1230766297522163712>

²² Міжконфесійна конференції в КПБА. URL: <https://ktds.org.ua/news/our/3840-migkonfesiina-konferentsiya-u-kpba/>

мовляє до людини XXI століття» наголошують автори «Десяти тез для Православної церкви України»²³.

Представники ПЦУ увійшли в склад відкритого, позаконфесійного Українського літургійного товариства, створеного у 2019 році, покликаного об'єднаних фахівців, які працюють над дослідженням та перекладом літургійного й богослужбових текстів. В його роботі взяли участь також представники УГКЦ та РПЦвУ. Одним з принципів перекладацької діяльності члени товариства проголосили баланс архаїзмів та сучасної мови, староукраїнської та модерної української мови²⁴. Зважаючи на різноконфесійний склад об'єднання, що мають свої підходи до мови богослужіння і видання релігійної літератури, значення діяльності товариства полягає в спробі узгодження підходів, проговорені проблем, вироблені спільного бачення розвитку богословського стилю. Учасник товариства о. Андрій Дудченко, священник ПЦУ розповів про складність пошуку таких спільних підходів у зв'язку з тим, що одні пропонують удосконалювати переклад текстів, а інші є противниками змін. На його переконання, богословська література має бути написана сучасною літературною мовою з урахуванням змін, що постійно відбуваються у її розвитку²⁵.

²³ 10 тез для Православної Церкви України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/.

²⁴ Волковський, В. Українське літургійне товариство: перші завдання. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/44149-ukrayinske-liturgijne-tovarisstvo-pershizavdannya.html>.

²⁵ Отець Андрій Дудченко про важливість якісних літургійних текстів українською: Перше, з чим зустрічається вірянин в процесі богослужіння – це його мова. URL: <https://risu.ua/otec-andriy-dudchenko-pro-vazhlivist-yakisnih-liturgiynih-tekstiv-ukrajinskoyu-pershe-z-chim>

Різні підходи щодо особливостей мови богослужіння, богословської літератури мають місце не лише серед представників різних конфесій, але і всередині ПЦУ. Пов'язано це з тим, що в її склад увійшли представники УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ МП, в яких було різне бачення цих питань. Проте першопрчиною побутування залишків московських традицій в українській церкві є тривалий час перебування її у складі Російської православної церкви (РПЦ), під час якого здійснювалася деукраїнізація церкви, зросійщення церковної мови, усунення українських сенсів і символів. Зважаючи, що Церква інкорпорована в суспільство як його невіддільна інституція, Церква як і суспільство проходить період трансформації. Тому «ПЦУ слід активніше розвивати перекладацьку справу службової богословської й богословської літератури на українську мову, що з одного боку сприятиме розвитку фахової теологічно-філософської термінології, а з іншого, утверджуватиме високий статус названої Церкви як культурно-інтелектуального флагмана в міжконфесійному середовищі Української держави»²⁶. Більше того, запровадження сучасної української мови як мови Церкви сприятиме національній консолідації української спільноти.

В контексті уніфікації богословської термінології варто вдосконалити написання назв свят та імен. Це є важливим церкви і для віруючих, оскільки стосується кожного з них. Як писав Іван Франко: «буття визначає характер імені – ім'я

zustrichayetsya-viryandin-v-procesi-bogosluzhinnya-ce-yogo-mova_n99794.

²⁶ Ян Ці Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2021. С. 189.

творить буття». На сьогодні в богословській літературі досить часто використовується не притаманна нашій мові грецька транслітерація імен. В грецькому варіанті поширені в нас єврейські імена, що вживані у Біблії. Обумовлено це тим, що Біблію церковнослов'янською мовою переклали засновники цієї мови греки Кирило та Мефодій. Вони переклали її не з оригіналу, а з грецького перекладу. Відтак в мові Церкви з'явилися біблійні імена не з їхньою оригінальною вимовою, а з вимовою грецькою, що була, як зазначає І. Огієнко: «зовсім чужа мовам слов'янським»²⁷. Церковнослов'янські перекладачі наслідували перекладачів грецьких, що знаціоналізували вимову єврейських імен, і як у грецькому тексті ввели у свої переклади фонетично не відповідну староукраїнській мові штучну вимову. Зокрема не притаманний збіг і+ голосний на початку слова чи на початку складу. Відтак, з'явився такий варіант імен як Іоан, Іосиф, Іерусалим, Іордан, Іісус, Іудея тощо.

В першому перекладі Біблії на латинську мову (Вульгата) вимова імен є відмінною, ніж у грецькому (Септуагінті). Першоперекладач на латину, слов'янин Єронім, зберіг єврейську вимову імен. Надалі різні європейські мови запозичили таку вимову імен.

Тенденції націоналізування штучної грецької вимови існували у православних церквах різних слов'янських народів. Зокрема, від неї відмовилися серби, видозміна транслітерації відбулася у болгар²⁸. Проте грецька вимова імен закріпилися в РПЦ.

В Давній Україні також після запровадження штучної

²⁷ Огієнко І. Вимова біблійних імен. Рідна мова. 1938. № 9. С.124.

²⁸ Огієнко І. Вимова біблійних імен. Рідна мова. 1938. № 9. С. 125.

грецької вимовити імен відбулася їхня українізація. Вже за часів існування Київської Русі грецькі або елінізовані імена почали вимовляти на українській лад. Так дослідниця мови Ганна Куземська пише, що в «написах Київської та Червоної Русі (Галичини) XI–XIII століття можна знайти понад 20 мовних рис (фонетичних і морфологічних) більша частина яких не притаманна жодній слов'янській мові, крім української»²⁹. Ось деякі з найдавніших рис української мови, представлених формами власних імен і назв: Дмитро, Петро, Марко, Яким, Володимир, Михайло, Олени, Катерини, Олекси, Олександра, Остапко, Іванко, Василько. Ці свідчення української вимови знаходяться в різних джерелах. Зокрема, в Остромировому Євангелії 1056 р. записано Єрусалим; Іпатіївському літописі читаємо: Давид Ігорович, Ізяслав Глібович, Іван Захарин Козарин тощо.

В наступні століття у текстах, написаних староукраїнською літературною мовою, зустрічаються численні імена з українською вимовою. Це: Володимирський книзі 1570 р.: Іван Семенович Ляховський; Стародубського-Чернігівських актах 1664–1665 р.: Лук'ян Іванович Низовець, Левон Михайлович Козир тощо.

Іван Огієнко вже на початку ХХ століття запропонував перейти на українську літературну вимову імен. Він використував наступні написання: Богдан, Григорій, Єремія, Йоаким або Яким, Йоан або Іван, Йов, Михайло (а не Михаїл), Павло тощо³⁰.

²⁹ Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Вид. 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. К.: КЖД "Софія", 2012. С. 97.

³⁰ Огієнко І. Вимова біблійних імен з Й напочатку. Рідна мова. 1939. №

У виданому УГКЦ «Термінологічного-правописному пораднику для богословів та редакторів богословських текстів» частково врахували невідповідність грецької вимови українській мові. Так, рекомендують вживати: Давид, Єрусалим, Іван, Йосиф, Юдея тощо. Деякі елінізовані імена і назви вирішила залишити у вжитку зіславшись на те, що вони усталилися в мовній практиці і «церковнослов'янізми в українській церковній мові, запозичені у болгарів чи інших народів, є не меншою частиною українства»³¹.

Церква може виробляти власне бачення мови Церкви, створювати свій богословський стиль, який і має бути піднесеним і урочистим, водночас тексти, як це зазначив отець Андрій Дудченко мають добре сприйматися на слух, бути доступними для розуміння вірян³². Особливо, коли людина спілкується з Всевишнім, промовляє чи чує своє повсякчас вживане ім'я. Як пише дослідник богослужбової мови Ян Ці: «Тексти богослужіння передають численні смисли часто через внутрішню форму тих слів, які використані в оригіналі чи в перекладі...

1(73). С. 2; Огієнко І. Український стилістичний словник : підруч. кн. для вивч. укр. літ. Мови. Львів: З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1924. С. 228; Іларіон (І. Огієнко) Хвалімо Бога українською мовою! / Вид. третє доп. і перероблене. Вінніпег: Видавництво «Віра й Культура», 1962. С. 5.

³¹ Термінологічно-православний порадник для богословів та редакторів богословських текстів. Львів: Видання Інституту богословської термінології та перекладів Українського Католицького Університету, 2005. С.5.

³² Отець Андрій Дудченко про важливість якісних літургійних текстів українською: Перше, з чим зустрічається вірянин в процесі богослужіння – це його мова. URL: https://risu.ua/otec-andriy-dudchenko-pro-vazhlivist-yakisnih-liturgiynih-tekstiv-ukrajinskoyu-pershe-z-chim-zustrichayetsya-viryannin-v-procesi-bogosluzhinnya-ce-yogo-mova_n99794.

Важливо, щоб слово, яке постає своєрідним «пусковим механізмом» невербалізованої когнітивної активності та образної чуттєвості в свідомості віруючої людини, було зрозумілим та правильно сприйнятим»³³. Імена набувають сакральної цінності для людини, стають своєрідним кодом доступу, який складається з певних літер і звуків. Крім того, зважаючи, що церква є суспільним інститутом певного народу, вона має бути відповідальною перед ним. Сприяти його духовній гармонії, самоідентифікації та єдності, що відображається у власній назві, притаманному тільки собі імені.

Крім мови Церкви, за допомогою якої вона наповнює всіх вірних сенсами, важливим символом церкви є Хрест, який як і мова є своєрідним маркером Церкви, засобом спасіння, знаком любові та жертвності. Хрест можна вважати своєрідною проповіддю, вираженою не словом, а формою. Подібно як і архітектурний стиль сакральної споруди та її наповненість³⁴. З часу появи хреста, як символу християнства, різні народи окреслили власне його бачення як символу своєї церкви. В українській церковній традиції також витворено притаманні їй форми зображення хреста.

На шостому Вселенському соборі 691 року, де в 73 правилі постановлено шанувати Хрест не описано його вигляду. Вважається, що першими з'явилися хрести з однією поперечною або раменням. Згодом з'явилася більша кількість перекладиди-

³³ Ян Ці Богослужбова мова українського православ'я: філософсько-релігієзнавчий аналіз. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2021. С. 47, 49.

³⁴ Власенко А. Дух українського храму. URL: <https://parafia.org.ua/UCA/usi/>

нок з різним місцем їх розміщення. Відтак, називаються чотирьох-, п'яти-, шести-, семи-, восьмиконечними. Всі форми хрестів мають якесь своє обґрунтування походження. Двораменні або шестиконечні хрести пояснюються тим, що в Біблії сказано, що під час розп'яття Ісуса над його головою помістили напис: «Це Ісус, Цар Юдейський»³⁵. Трираменні через твердження, що до хреста прибили дощечку для того, щоб Ісус міг спертися на неї ногами. Однак в жодному письмовому джерелі, ні в результатах археологічних досліджень наявність підніжка не підтверджується.

Грецька церква притримується однораменного рівностороннього хреста, в якого паля і перекладена перетинаються під прямим кутом. Хрест католицької церкви також однораменний, проте у ньому вертикальна паля є довшою від перекладини. Македонський хрест або хрест велюша є своєрідним однораменним плетеним хрестом зі зміщеним в його центр з квадратом. Сербський хрест виглядає як грецький рівносторонній хрест у внутрішніх кутах якого розміщені чотири стилізовані кресала. Єрусалимський однораменний хрест на всіх чотирьох кінцях містить перекладини, а у внутрішніх кутах ще й чотири грецькі рівносторонні хрести. Вірменський хрест є однораменним, в якого доземна паля довшою, а кінцівки всіх чотирьох сторін розширені і прикрашені пророслими відгалуженнями. Російський хрест є трьохраменним із косою нижньою перекладеною. Більшість з 15 автокефальної православних церков використовують однораменні хрести.

З прийняттям християнства з Візантії на території всієї Київської Русі поширилися однораменні хрести. Вони зо-

³⁵ Біблія. Київ: Українське біблійне товариство, 2015. С. 972 (Матвія: 27.37)

бражувалися на стінах храмів, монетах, саркофагах князів, будинках, книгах, могилах, перехрестях доріг тощо. Невдовзі з'явилися п'яти-, шести-, семи-, восьмиконечні. Подекуди верхівки церков стали увінчувати багатоорнаментовані ковані хрести, композицію яких утворював основний хрест і низка невеличких. Переважаюча більшість хрестів, які побутували в Україні з часу прийняття християнства, були чотириконечними. Стверджується це у працях В. Щербаківського «Українська форма хреста», В. Свенціцької «Різблені хрести VII – XX століття», Г. Логвина «По Україні» та інших. Дослідники спростовують твердження, що українській православної традиції притаманний трьохраменний хрест із скісним підніжжям. Трьохраменні хрести, що зрідка зображувалися в Україні в основному мали нижню перекладину під прямим кутом.

Восьмикінечний хрест зі скісною перекладеною затвердили хрестом церкви Московського царства під час Стоглавого собору у 1551 р. На цьому соборі вирішили залишити незмінними існуючі на церквах чотирикінцеві хрести, а на нових сакральних спорудах ставити восьмикінцеві. Ініціював нововведення московський цар Іван Грозний, який на відбудованому після пожежі соборі Успіння Пресвятої Богородиці поставив восьмикінцевий скісний хрест. За його наполяганням ухвалили рішення встановлювати надалі восьмикінцеві скісні хрести. Восьмикінцевий скісний хрест містився на гербі Московського царства до появи на ньому третьої корони.

Російський священик Олександр Мень пояснював зміну форми хреста бажанням московського правителя і церкви створити собі нову ідентичність. До 1461 р. митрополит Московський користувався титулом «Митрополит Київський». Зі зміною титулування на Московський потрібно було автори-

тетного еклезіологічного підтвердження своєї окремішності і величі. Тому вирішили освячення апостолом Андрієм київських пагорбів потрактувати як передбачене створення ним московської церкви. Відтак до звичного хреста прилаштували внизу додатково Андріївський хрест, що зображується як літера «Х». Таким, що з'явилося пізніше вважається трактування скісної перекладки з лівим кінцем опущеним вниз і правим піднятими вгору як того, що розкаяний розбійник – правий, пішов до неба, а той, який не розкаявся – лівий, пішов до пекла.

З утвердженням московського контролю на українських землях почали цілеспрямовано поширювати восьмикінецьні скісні хрести в Україні. Встановлювалися вони на новозбудованих церквах РПЦ. До встановлення російського контролю над українською церквою на банях українських храмів не ставили восьмикінцевих скісних хрестів. Професор В. Щербаківський стверджував, що в тих трьохсот містечках і селах України, де він побував, ніде не зустрів московського хреста.

Пересвідчитись як російська форма хреста поширилася в Україні можна проаналізувавши, які форми хрестів побудували на Закарпатті. З розпадом Київської Русі у XII ст. цей регіон опинився поза межами загальноукраїнського політичного і культурного життя. Проте на Закарпатті зберігалася тяглість давніх українських традицій. Перебуваючи під впливом Угорщини, з її асиміляційними практиками, українці зазнавали переслідувань як у питанні мови, так і релігії. Відтак «хрест став на Закарпатті не тільки релігійним, а й національним і політичним символом, знаком самоідентифікації місцевого

українського населення»³⁶. Найдавніші українські хрести Закарпаття, які дійшли до нашого часу, є однораменні, тобто чотириконечні. З поширенням в Закарпатті впливів московфілів наприкінці XIX – на початку XX століття з'являється не зафіксована раніше форма хреста зі скісною нижньою перекладеною. Тобто з'являється хрест російської форми. Подібні процеси спостерігалися в Галичині, де в XIX столітті поширювалося московфільство, що фінансувалося Російською імперією.

З відновленням свобідного релігійного життя у відродженні Українській державі РПЦвУ розгорнула масове будівництво церков в російському архітектурному стилі зі встановленням на них звичних російських форм хрестів. Означені хрести використовуються у всій церковній діяльності РПЦвУ.

У УПЦ КП запозичили російські форму хреста у свій вжиток. Подібно до РПЦвУ він використовувався у всіх сферах життя церкви. На початках і в УГКЦ також подекуди траплялися випадки використання хрестів російською форми. На сьогодні у вжитку в УГКЦ однораменний або патріарший хрест з двома або трьома поперечинами.

Під час об'єднавчого собору, на якому утворили ПЦУ, уперше оприлюднили символ автокефальної Української Православної Церкви – хрест ПЦУ. Розробник графічного дизайну зображення хреста ПЦУ Олексій Чекаль наголосив, що він створив його таким, щоб хрест відображав українську давню церковну традицію. «Якщо ми намагаємося, – зазначив він, – відійти від імперського духу, розвернутися в бік греко-візантійської традиції, нам варто підкреслити українські

³⁶ Приймич М. Хрести Закарпаття. URL: <http://www.heritage.com.ua>

риси та естетику»³⁷. Хрест ПЦУ сьогодні широко використовується відродженою церквою на богослужбових речах, документах, банерах, плакатах, літературі тощо. Його зображення прихильно сприймається вірянами. Таким чином, він став візуальним ідентифікатором ПЦУ.

Водночас з хрестом ПЦУ надалі продовжується використовуватися восьмикінцевий скісний хрест, тобто хрест Російської православної церкви. Зрозуміло, що неможливо швидко перейти до використання нового хреста або тих, що є притаманними для української церковної традиції у всіх сферах діяльності ПЦУ. Оскільки хрест РПЦ зображений на багатьох речах, предметах, літературі, що є у постійному вжитку. Потрібний певний час для наповнення церковного простору українською церковною символікою. Проте певні зміни за цей трирічний період існування ПЦУ можна було зробити. Скажімо, перестати встановлювати на верхів'ях новозбудованих церков хрести російської форми. Оскільки, вони ставляться на десятиліття або на віки. Впливає, що керівництво ПЦУ вирішило не педалювати питання перегляду форми хреста, які варто встановлювати на сакральних спорудах Церкви. Першоієрарх надалі продовжує освячувати восьмикінечні скісні хрести на новозбудованих храмах. Так би мовити продовжує допомагати РПЦвУ розмивати український традиційний культурний ландшафт не притаманними йому російськими релігійними знаковими формами. Встановлення хрестів російської форми вже провокує конфлікті ситуації між пред-

³⁷ Трегубова Я. Автор логотипу ПЦУ Чекаль про проект для правнучки Мони Лізи, «хіпі» в каліграфії і про те, що не так з гривнею. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30444078.html>

ставниками УГКЦ і ПЦУ³⁸.

На думку Ростислава Гнідця, продовження популяризації російської традиції відбувається через те, що «новітнє духовенство не завжди глибоко цікавиться цією проблемою і не завжди дотримується або не знає старих традицій і бере від московського духовенства безкритично, бо про символічне значення форми хреста, може і не знає. А тим часом ця чужа символіка найбільше нам шкодить, тому що Європа і Америка звикли бачити в Росії тільки один народ і одну православну церкву, а значить, і один православний хрест – його московську суть»³⁹. В словах Р. Гнідця є сенс, оскільки побутує думка, що хрестом усіх православних є зображення восьмикинечного скісного хреста, себто російського. Зокрема, як православний хрест він позначається в Юнікодi⁴⁰. В Міністерстві у справах ветеранів США восьмикинечний скісний хрест значиться як «Російський православний хрест»⁴¹.

Таким чином, для ПЦУ важливо однозначно визначитися щодо вживання російської форми хреста в житті Церкви. Визначеність у цьому питанні сприятиме різним вимірам укра-

³⁸ Священик УГКЦ на Тернопільщині виступає проти встановлення у селі православного поклонного хреста громадою ПЦУ. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/49480-svyashhenik-ugkc-na-ternopilshhini-vistupaye-proti-vstanovlennya-u-seli-pravoslavnogo-poklinnogo-xresta-gromadoyu-pcu.html

³⁹ Гнідець Р. Св. Хрест, його форма та різновиди в Україні. URL: <https://www.old.saintjosaphat.org/statti/article/sv-khrest-iogo-forma-ta-riznovidi-v-ukrajini/>

⁴⁰ Символ Unicode «Православний хрест» (U+2626). URL: <https://www.fileformat.info/info/unicode/char/2626/index.htm>.

⁴¹ Емблеми віри. URL: <https://www.cem.va.gov/cem/hmm/embrms.asp>.

їнською буття. Матиме вплив як на державотворення, так і на націотворення. Позитивно вплине на розвиток української традиційної візуалізації населених пунктів держави. Повернення українських сакральних цінностей позначиться на духовному світосприйнятті вірян. Впливатиме на об'єднувчі процеси з пошуку єдності між різними українськими церквами як православними, так і греко-католицькою, оскільки свідчитиме про повернення до українських традиційних християнських цінностей.

Наповнення ПЦУ українськими сенсами, цінностями і традиціями є надзвичайно важливим для релігійного виховання дітей. Само собою зрозуміло, що без такого контексту плакатиметься духовна амбівалентність наступних поколінь. Адже в релігійній літературі для дітей часто розміщені не притаманні українській церкві тексти і зображення. Такого роду літературу продовжують видавати та розповсюджувати в церковних крамницях структури ПЦУ.

Зокрема, в україномовній літературі вміщуються вірші та молитви російською або російським варіантом церковнослов'янської мови. Зображуються сакральні споруди в російському архітектурному стилі, російські форми хрестів, дорослі і діти в російському народному одязі тощо. Тобто, крім російськомовного тексту не українське візуально-емоційне сприйняття викликають вміщені зображення. Ймовірно подібна література є передруком видань РПЦ та РПЦвУ. Зрозуміло, що така література є неприйнятною для використання в недільних школах української церкви або для домашнього читання дітей її вірян.

Отже, окреслені в статті питання потребують ґрунтовного розгляду, особливо священнослужителями ПЦУ. Для того,

щоб відродити прадавню українську церкву потрібно відродити прадавні українські сенси і символи. Найважливішими серед них є українська мова як мова Церкви і хрест як знак спасіння. Ці вербальні і невербальні символи Церкви допомагають вірянам самоідентифікуватися, зрозуміти сенс віри, знайти свій шлях до Бога.